

भारतातील सामाजिक समस्यांचे अध्ययन

प्रो. डॉ. श्रीराम खाडे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मारेगाव जिल्हा. यवतमाळ

गोषवारा

भारत हा एक प्राचीन देश आहे. काही अंदाजानुसार, भारतीय सभ्यता सुमारे 5000 वर्षे जुनी आहे, त्यामुळे त्याचा समाज खूप जुना आणि निसर्गातही गुंतागुंतीचा आहे. आपल्या प्रदीर्घ ऐतिहासिक कालखंडात, भारताने आपल्या आगमनापूर्वी अनेक चढ-उतार पाहिले आहेत. सामाजिक समस्या हा बहुसंख्य लोकांवर परिणाम करणारा चिंतेचा विषय आहे. त्याचे स्वरूप करणारा वैयक्तिक समस्यांपेक्षा वेगळे असते. भारतातील समाजामध्ये बेरोजगारी ही वाढती समस्या आहे. अपुरी कौशल्ये, व्यवस्थेतील अपुरेपणा, कामाच्या वेळा, बबदलती अर्थव्यवस्था, मागणी व पुरवठा यातील तफावत आणि हंगामी बेरोजगारी यासारख्या गोष्टी त्यासाठी कारणीभूत आहेत. शिक्षणव्यवस्थेत मूलगामी बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यकता आहे. ज्यामध्ये व्यवसायाभिमुख कार्यक्रम, उद्योग-शिक्षण यांच्यात दुवे निर्माण करणे, कौशल्याधारित कार्यक्रम यांचा समावेश करता येईल. शेतकरी आत्महत्या हा चिंतेचा विषय बनला आहे. या समस्येस कारणीभूत गोष्टींमध्ये पर्यावरणीय ऱ्हास, जागतिकीकरणाचा परिणाम, कर्जबाजारीपणा, दुर्लक्षितता, जमिनीचे असमान वाटप यांचा समावेश आहे. अडते किंवा दलालांना बाजूला करणे, पिक विमा, जलसंधारण आणि जलव्यवस्थापन, समुपदेशन, कृषी-पर्यटन या प्रयत्नांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आटोक्यात आणता येतील.

प्रस्तावना

भारत हा एक प्राचीन देश आहे. काही अंदाजानुसार, भारतीय सभ्यता सुमारे 5000 वर्षे जुनी आहे, त्यामुळे त्याचा समाज खूप जुना आणि निसर्गातही गुंतागुंतीचा आहे. आपल्या प्रदीर्घ ऐतिहासिक कालखंडात, भारताने आपल्या आगमनापूर्वी अनेक चढ-उतार पाहिले आहेत. जसे: आर्यांचे आगमन, मुस्लिमांचे आगमन त्यांच्याबरोबर त्यांच्या जातीचे राजकारण आणि संस्कृती घेऊन आले, भारतातील विविधता, समृद्धी आणि जीवनशैलीला हातभार लावला. त्यामुळे, भारतीय समाज हा या विशाल देशाचा अविभाज्य भाग आहे, कदाचित कुठेही, पण आता विविध संस्कृती, लोक, श्रद्धा, यांचे जटिल मिश्रण आहे. या जटिलतेने आणि समृद्धतेने भारतीय समाजाला एक अनोखी आणि रंगीत संस्कृती दिली आहे. सामाजिक दुष्कृत्यांमुळे, ती गुंतागुंत अनेक सामाजिक समस्या आणि समस्यांचे जटिल स्वरूप बाहेर आणते. किंबहुना, जगभरातील प्रत्येक समाजात भारतीय समाजाप्रमाणे समाजात विविध सामाजिक समस्या आहेत. भारतीय समाजाचा धार्मिक श्रद्धेशी जवळचा संबंध आहे; हिंदू, मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन, पारशी इत्यादी विविध धार्मिक श्रद्धा मानणारे लोक आहेत. हे सर्व देशाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतेत भर घालतात. भारतीय सामाजिक समस्यांचे मूळ धार्मिक प्रथा आणि लोकांच्या विश्वासांमध्येही आहे. जवळजवळ सर्व सामाजिक समस्या, भारतातील लोकांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक पद्धतींमधून उद्भवतात. ही सामाजिक समस्या खूप प्रदीर्घ कालावधीत विकसित झाली आहे आणि अजूनही वेगळ्या पद्धतीने सुरू आहे. भारताने मोठ्या प्रमाणावर अनेक लढाया पाहिल्या आहेत. भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात, परकीय आक्रमणकर्त्यांनी केलेल्या अनेक हल्ल्यांमुळे यापैकी काही देशांना आलिंगन देण्यास भाग पाडले गेले आणि त्यांच्या सामाजिक आणि धार्मिक पद्धतींना वार्डट सामाजिक परिस्थिती स्वीकारण्यास भाग पाडले गेले; प्रदीर्घ ब्रिटीश राजवटीने देशाला अपंगत्व आणि मागासलेपणाकडे ढकलले. अशाप्रकारे भारताच्या सामाजिक समस्यांमागे अनेक कारणे सांगता येतील, परंतु वास्तव हे आहे की या समस्या आपण आणि फक्त आपणच सोडवू शकतो.

सामाजिक समस्याच्या व्याख्या :-

- 1) **फुलर आणि मायर्स** :- “सामाजिक समस्या हि अशी स्थिती आहे की, ज्यामध्ये काही सामाजिक संकेतांच्या विपरीत वर्तन करणाऱ्या आणि त्यात आनंद मानणाऱ्या व्यक्तीची संख्या लक्षणीयदृष्ट्या मोठी असते. “
- 2) **ब्रूम आणि सेल्झनिक** :- “सामाजिक समस्या हि “मानवी नातेसंबंधामधील अशी परिस्थिती असते की, ज्यामुळे समाज किंवा समाजातील अनेकांच्या महत्त्वाच्या आशाआकांक्षांना धोका उत्पन्न होतो”.
- 3) **लेस्ली** :- “सामाजिक समस्या हि “अशी स्थिती असते की ज्याचा मोठ्या संख्येने लोकांवर होणारा परिणाम अनुचित पद्धतीने होत असतो आणि एकत्रित होऊन त्यावर काहीं उपाय शोधता येईल असे काहीना वाटत असते.”

भारतातील सामाजिक समस्या

1. **बेरोजगारी** :- जेव्हा जेव्हा बेरोजगारीची चर्चा होते तेव्हा मुख्यतः ज्यांना नोकरी किंवा व्यवसायाची संधी मिळालेली नाही अशा लोकांचा संदर्भ दिला जातो. तसेच त्यामध्ये फक्त 15-59 या वयोगटातील लोकांचा विचारात घेतलेले असते. बेरोजगारी या संज्ञेची व्याख्या ज्या व्यक्ती रोजगारी शोधण्याच्या प्रयत्नात आहेत आणि सेवा देण्यासाठी उपलब्ध आहेत. परंतु तशा प्रकारच्या कोणत्याही संधीपासून वंचित राहिलेल्या आहेत, अशा व्यक्ती, अशी केली जाते. NSSO या संस्थेने केलेल्या द पिरीओडीक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS) या पाहणीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण 5.3% इतके तर शहरी भागात 7.8% इतके आहे. आर्थिक वर्ष 2018 मध्ये संपूर्ण भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण 6.1% इतके होते. NSSO च्या अहवालानुसार ज्या व्यक्तीला एका आठवड्यात 14 तासांहून अधिक, वेतन मिळवून देणारे काम मिळत नाही अशी व्यक्ती बेरोजगार असते. औद्योगिक क्षेत्रातील मंदी हे बेरोजगारीचे एक कारण असू शकते. पर्यटन, सागरी वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण, बांधकाम, कापड उद्योग यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण झाल्यास थोड्या काळासाठी मंदीची लाट येते.
2. **घरगुती हिंसा** :- कुटुंबातील व्यक्तींकडून केल्या जाणाऱ्या अत्याचाराला कौटुंबिक हिंसा असे म्हटले जाते. हिंसा हि मानसिक, भावनिक, वाचिक आणि शारीरिक प्रकारच्या छळाच्या स्वरूपाची असते. कौटुंबिक हिंसेमध्ये छळ करणारी आणि त्या छळाला बळी पडणारी अशा दोन व्यक्ती असतात. बहुतेक वेळी कौटुंबिक हिंसेच्या प्रसंगाची नोंद होत नाही, कारण हि बाब वैयक्तिक आहे असे समजले जाते आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये असे प्रसंग घडण्यामध्ये काही विपरीत आहे, असे मानले जात नाही. हे लक्षात घ्यायला हवे की कौटुंबिक हिंसेला बळी पडणारी व्यक्ती कुटुंबातील कोणीही असू शकते कौटुंबिक हिंसेमध्ये लहान, मोठे, स्त्री, पुरुष, तृतीयपंथी असे कसलेच भेद उरत नाहीत.
3. **बालविवाह** :- संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार बालविवाहांमध्ये भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. विवाह हे दोन प्रौढ व्यक्तींच्या परस्पर संमतीने एक पवित्र संघ मानले जाते जे प्रत्येकासाठी जीवनासाठी सर्व जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यास तयार असतात. या संदर्भात बालविवाह अन्यायकारक आहे. बालविवाह म्हणजे बालपणातील निष्पापपणाची हत्या आहे भारतीय संविधानात बालविवाहाविरुद्ध अनेक कायदे तयार करण्यात आले आहेत. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 1929 हा जम्मू आणि काश्मीर वगळता संपूर्ण भारतात लागू होणारा पहिला कायदा होता. हे कायदे मोठ्या मुला-मुलींचे वय निश्चित करतात. याशिवाय, भारतीय दंड संहितेच्या कलम 376 अंतर्गत अल्पवयीनांना शिक्षा आहे. या मोठ्या बदलासाठी योग्य माध्यम संवेदनशीलता आवश्यक आहे. दुसरीकडे, असे मानले जाते की मूळ, वास्तविक प्रयत्न विवाहापासून दूर कायदा कठोरपणे लागू करेल, परंतु जवळजवळ 50 वर्षांपासून त्याची अंमलबजावणी केली जात आहे आणि परिस्थिती कुठेही बदलली जाऊ शकते.
4. **बालकामगार**:- बालकामगार म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे काम करणारी मुले. बालमजुरी केवळ भारतापुरती मर्यादित नसून ती जगभरात पसरलेली आहे. जोपर्यंत भारताचा संबंध आहे, हा मुद्दा चुकीचा आहे कारण ऐतिहासिक काळात येथे असलेले त्यांचे पालक त्यांच्या शेतात आणि इतर कामात मदत करतात. जास्त लोकसंख्या, निरक्षरता, गरिबी, कर्जबाजारीपणा इत्यादी कारणे या समस्येला कारणीभूत आहेत. ही मुख्य कारणे आहेत. जबाबदारी आणि कर्जबाजारी पालकांमुळे मुलांच्या मनातील अतिशय घाणेरडी भावना आणि मानसिक

संतुलन बिघडले आहे आणि शेतात किंवा घरातील कामात मेहनत समजून घ्यायला तयार नाहीत. बालकामगार ही जागतिक चिंता आहे जी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पसरली आहे. मुलांची तस्करी, गरिबी निर्मूलन, मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण आणि मूलभूत जीवनमान यामुळे ही समस्या वाढू शकते. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, गरिबी निर्मूलनासाठी विकसनशील देशांना कर्ज देण्यास मदत करते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि इतर संस्थांकडून होणारे शोषण रोखण्यासाठी कामगार कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे अत्यावश्यक आहे.

5. **समलैंगिकता:-** भारतात अजूनही समलैंगिकता निषिद्ध आहे. आज भारत हा एक विकसनशील देश आहे ज्यात वेगाने वाढ होत आहे. पण भारत हा विकसनशील देश असल्याचा दावा करण्याइतका वाढीचा दर आहे का? राष्ट्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते आपल्या लोकांशी कसे वागते. या विशेषाधिकाराच्या संदर्भात भारताचा समलैंगिकतेबाबतचा दृष्टिकोन नक्कीच योग्य नाही. समलैंगिकता हा समाजाच्या अनेक भागांमध्ये रोग मानला जातो आणि समाजात समलैंगिकतेचे वर्ग फार कमी आहेत. भारतात समलैंगिकता हा फौजदारी गुन्हा आहे. समलैंगिकता 1861 आज कायदा, लोकांना पटवून देणे कठीण आहे भारत एक विकसित राज्य आहे आणि आपण 21 व्या शतकात जगत आहोत, तो भारतीय दंड संहितेच्या कलम 377 नुसार दहा वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा असलेला गुन्हा बनवतो. तथापि, हा मुद्दा 2009 मध्ये प्रकाशात आला, जेव्हा दिल्ली उच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की परस्पर संमतीने दोन प्रौढांमधील समलैंगिकता ही मूलभूत मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची कायदेशीर मान्यता आहे ज्यामुळे समलैंगी अधिकारांचे गुन्हेगारीकरण होईल.
6. **शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :-** भारताचे वर्णन कृषिप्रधान देश असे केले जाते. भारतातील 70% लोक कृषी क्षेत्राशी संबधित व्यवसायात काम करतात. त्यामध्ये शेतकऱ्यांची आत्महत्येची संख्या सातत्याने वाढत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हि अत्यंत गंभीर सामाजिक समस्या आहे.

सारांश

सामाजिक समस्या हा बहुसंख्य लोकांवर परिणाम करणारा चिंतेचा विषय आहे. त्याचे स्वरूप वैयक्तिक समस्यांपेक्षा वेगळे असते. भारतातील समाजामध्ये बेरोजगारी हि वाढती समस्या आहे. अपुरी कौशल्ये, व्यवस्थेतील अपुरेपणा, कामाच्या वेळा, बदलती अर्थव्यवस्था, मागणी व पुरवठा यातील तफावत आणि हंगामी बेरोजगारी यासारख्या गोष्टी त्यासाठी कारणीभूत आहेत. शिक्षणव्यवस्थेत मूलगामी बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यकता आहे. ज्यामध्ये व्यवसायाभिमुख कार्यक्रम, उद्योग-शिक्षण यांच्यात दुवे निर्माण करणे, कौशल्याधारित कार्यक्रम यांचा समावेश करता येईल. शेतकरी आत्महत्या हा चिंतेचा विषय बनला आहे. या समस्येस कारणीभूत गोष्टींमध्ये पर्यावरणीय ऱ्हास, जागतिकीकरणाचा परिणाम, कर्जबाजारीपणा, दुर्लक्षितता, जमिनीचे असमान वाटप यांचा समावेश आहे. अडते किंवा दलालांना बाजूला करणे, पिक विमा, जलसंधारण आणि जलव्यवस्थापन, समुपदेशन, कृषी-पर्यटन या प्रयत्नांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आटोक्यात आणता येतील.

सामाजिक समस्यांवरील सामान्य उपायांमध्ये जनजागृती, कायद्याची अमलबजावणी लोकांनी जागरूक राहणे, समुपदेशन, व्यसनमुक्ती केंद्रे, स्वयंसेवी संस्था, औपचारिक शिक्षण, सामाजिक कार्यकर्ते यांची भूमिका महत्त्वाची असते.

संदर्भ ग्रंथ

1. India climbs up the income ladder*वरील दुव्याची वेबक मशिनवरील आवृत्ती जानेवारी ८, २००९ (वरील दुव्यात त्रुटी जाणवल्याने वेबक मशिन वापरून ही आवृत्ती मिळवलेली आहे.)
2. World Bank Country Classification Groups, (July 2006 data)
3. यावर जा^a b Planning commission of India. Poverty estimates for 2004-2005
4. Nehru, Jawaharlal. Discovery of India. Unknown parameter |आयडी= ignored (सहाय्य)
5. Datt, Ruddar & Sundharam, K.P.M. Indian Economy. pp. 15-16. Unknown parameter |आयडी= ignored (सहाय्य)

6. Sankaran, S. Indian Economy: Problems, Policies and Development. p. 50. Unknown parameter |आयडी= ignored (सहाय्य)
7. Datt, Ruddar & Sundharam, K.P.M. Indian Economy. p. 16.
8. Kumar, Dharma (Ed.). The Cambridge Economic History of India (Volume 2). p. 422.
9. "Economy of Mughal Empire". Bombay Times. 2004-08-17.
10. <https://prasidhmarathi.blogspot.com/2017/10/bharatatila-samajika-samasya.html>
11. extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.selfstudys.com/sitepdfs/ojXKG0lk1InJwR0lsK9o